

РОЗДІЛ 4 ГОСПОДАРСЬКЕ ПРАВО, ГОСПОДАРСЬКО-ПРОЦЕСУАЛЬНЕ ПРАВО

УДК 346.32

ВІДШКОДУВАННЯ ЗБИТКІВ У СФЕРІ ГОСПОДАРЮВАННЯ ЗА ЗАКОНОДАВСТВОМ УКРАЇНИ ТА ПОЛЬЩІ

COMPENSATION OF LOSSES IN BUSINESS ACTIVITY AS PER LEGISLATION OF UKRAINE AND POLAND

Бучинська А.Й.,
*кандидат юридичних наук,
доцент кафедри правознавства
Житомирського національного агроєкологічного університету*

У статті досліджуються нормативно-правові і практичні аспекти застосування відшкодування збитків у сфері господарювання за законодавством України та Польщі у процесі невиконання чи неналежного виконання сторонами своїх зобов'язань, що можуть застосовуватись при укладенні зовнішньоекономічних договорів. Вказується на цивільно-правовий характер цих санкцій. До основних складників збитків законодавцем двох держав зараховано вартість втраченого, пошкодженого або знищеного майна (фактично завдану шкоду) і неoderжаний прибуток (втрачену вигоду). Український законодавець до складу збитків зараховує також додаткові витрати, понесені стороною, яка зазнала збитків внаслідок порушення зобов'язання другою стороною, та матеріальну компенсацію моральної шкоди у випадках, передбачених законом. Усі збитки в науковій літературі прийнято поділяти на дві групи: до першої групи зараховують прямі збитки – це ті, які призводять до зменшення вартості майна потерпілого суб'єкта господарювання, тобто майна, яке фактично було в нього до правопорушення (втрата, знищення або пошкодження майна та додаткові витрати), і непрямі збитки, до яких зараховують втрачену або упущену вигоду. Звертається увага на те, що хоча боржник зобов'язаний відшкодувати збитки щоразу у разі пошкодження, знищення або втрати майна, сторонам при укладенні договору варто передбачити таку господарську санкцію, тому що сторони можуть у договорі пом'якшити або посилити відповідальність за невиконання або неналежне виконання зобов'язань. Заздалегідь визначений погоджений розмір збитків, що підлягають відшкодуванню, у твердій сумі або у вигляді відсоткових ставок залежно від обсягу невиконання зобов'язання чи строків порушення зобов'язання сторонами має допомогти уникнути труднощів у процесі обрахування їхнього розміру, що часто зумовлює складність застосування цієї санкції. Законодавцем також встановлені певні правила визначення розміру збитків залежно від добровільного порядку задоволення їх кредитором. Проведений аналіз дає підстави стверджувати, що і в українському, і в польському законодавстві суб'єкт господарювання, який порушив господарське зобов'язання або встановлені вимоги щодо здійснення господарської діяльності, має відшкодувати завдані цим правопорушенням збитки суб'єкту, права або законні інтереси якого порушено. Зроблено висновок щодо подібності підходів у законодавстві двох держав щодо можливості відшкодування збитків.

Ключові слова: господарська відповідальність, господарські санкції, майнова шкода, збитки, упущена вигода, правопорушник, потерпіла сторона.

The article researches the legal and practical aspects of the application of compensation of losses in the field of economic activity in accordance with the legislation of Ukraine and Poland. The analysis provides grounds for stating that in the Ukrainian and Polish legislation, an entity that violates an economic obligation or established requirements for the conduct of economic activity shall reimburse the damage inflicted by this offense to an entity whose rights or legitimate interests have been violated. A conclusion is made regarding the similarity of approaches in the legislation of the two states with regard to the possibility of damages.

The article investigates the legal and practical aspects of the application of the compensation for losses in the sphere of economic activity in accordance with the legislation of Ukraine and Poland in case of non-fulfillment or improper fulfillment by the parties of their obligations that can be applied at the prescribing and signing of foreign economic agreements. The paper indicates the civil law nature of these sanctions. The main components of the damage under the legislator of two states are the cost of lost, damaged or destroyed property (actually damaged) and lost profits (lost profits). The Ukrainian legislator also includes losses incurred by the party who has suffered damage as a result of violation of the obligation by the other party and material compensation of moral damage in cases stipulated by law. All losses, in scientific literature, are divided into two groups: the first group includes direct losses, these are those that lead to the reduction of the value of the property of the victim, that is, the property that he actually owned right before the offense was committed (loss, destruction or damage to property and additional costs) and indirect damages, like lost or missed profits. It is noted that despite the fact that the debtor is obliged to pay damages each time the event of damage takes place, destruction or loss of property, the parties at the conclusion of the contract should be warned of such economic sanction, because the parties may in the contract mitigate or strengthen the responsibility for non-performance or improper performance of obligations. In advance agreed allowance for damages in a fixed amount or in the form of interest rates depending on the amount of default or breach of obligations by the parties should help to avoid difficulties in the calculation of their size, which often determines the complexity of the application of this sanction. The legislator also establishes certain rules for determining the amount of damages, depending on the voluntary order of satisfaction by their creditor. The analysis provides grounds for arguing that in the Ukrainian and Polish legislation, an entity that violates an economic obligation or established requirements for the conduct of economic activity must reimburse the damage inflicted by this offense to an entity whose rights or legitimate interests have been violated. The result of the research shows the similarity of approaches in the legislation of the two states with regard to the possibility of damages.

Key words: economic liability, economic sanctions, property damage, losses, missed profit, offender, injured party.

На шляху становлення економічної незалежності, побудови ринкових відносин в Україні був прийнятий Закон «Про зовнішньоекономічну діяльність» від 16.04.1991 р., який створив вітчизняним суб'єктам господарювання передумови для здійснення зовнішньоекономічної діяльності, в т. ч. шляхом укладення зовнішньоекономічних договорів. Поглибленій економічній співпраці

з країнами ЄС сприяє підписання Україною Угоди про асоціацію з ЄС, що створює додаткові можливості вітчизняним суб'єктам господарювання для виходу на зовнішній ринок. Особливу роль у співпраці України з країнами ЄС відіграє Польща, яка не тільки є державою – членом ЄС, але й нашим сусідом, з яким Україна постійно підтримує тісні економічні зв'язки, в т. ч. торгівельні.

Необхідно зазначити, що в українській юридичній літературі не проведено жодних досліджень застосування господарських санкцій в польському праві. Оскільки Україна співпрацює з Польщею в різних напрямках, у т. ч. економічній сфері, варто висвітлити цей аспект, насамперед, із практичної точки зору, що має допомогти уникнути непорозуміння під час укладення зовнішньоекономічних договорів між суб'єктами господарювання України та Польщі.

Мета статті – дослідити українські і польські законодавчі акти, юридичну наукову літературу з питань застосування такого різновиду господарських санкцій, як відшкодування збитків у сфері господарювання, і дати практичні рекомендації вітчизняним суб'єктам господарювання щодо застосування цього виду санкцій під час укладення зовнішньоекономічних договорів із польськими суб'єктами господарювання.

Кожен суб'єкт господарювання, укладаючи господарський договір, має зважати на ризик, що його контрагент може не виконати своїх обов'язків, через що для нього можуть настати негативні наслідки, зокрема у вигляді майнової шкоди. У сфері господарювання однією з найпоширеніших форм господарсько-правової відповідальності є відшкодування збитків, тому у змісті господарського договору сторонам, у разі його невиконання або неналежного виконання, варто передбачити цю санкцію. Право на відшкодування збитків під час укладення зовнішньоекономічних договорів безпосередньо виникає з Наказу Міністерства економіки та з питань європейської інтеграції України № 201 від 06.09.2001 р., яким затверджено Положення про форму зовнішньоекономічних договорів (контрактів) [1, п. 1.11].

Відповідно до ч. 1 ст. 175 Господарського кодексу України (далі – ГКУ), майнові господарські зобов'язання, які виникають між учасниками господарських відносин, регулюються положеннями Цивільного кодексу України (далі – ЦКУ) (ст.ст. 22, 623, 624, глава 82) з урахуванням особливостей, передбачених ГКУ (ст.ст. 224–229), тому зазначається, що цей вид санкцій має цивільно-правовий характер [2, с. 448].

Відповідно до положень ЦКУ збитками є: 1) втрати, яких особа зазнала у зв'язку зі знищенням або пошкодженням речі, а також витрати, які особа здійснила або мусить здійснити для відновлення свого порушеного права (реальні збитки); 2) доходи, які особа могла б реально одержати за звичайних обставин, якби її право не було порушене (упущена вигода) [3, ст. 22].

У розумінні ГКУ збитками є витрати, зроблені управненою стороною, втрата або пошкодження її майна, а також не одержані нею доходи, які управнена сторона одержала б у разі належного виконання зобов'язання або додержання правил здійснення господарської діяльності другою стороною. До складу збитків, що підлягають відшкодуванню особою, яка допустила господарське правопорушення, законодавець зараховує: 1) вартість втраченого, пошкодженого або знищеного майна, визначена відповідно до вимог законодавства; 2) додаткові витрати (штрафні санкції, сплачені іншим суб'єктам, вартість додаткових робіт тощо), понесені стороною, яка зазнала збитків внаслідок порушення зобов'язання другою стороною; 3) недержаний прибуток (втрачена вигода), на який сторона, яка зазнала збитків, мала право розраховувати в разі належного виконання зобов'язання другою стороною; 4) матеріальна компенсація моральної шкоди у випадках, передбачених законом [4, ст. 224–225].

Оскільки, як наголошується в науковій літературі, на законодавчому рівні, йдеться не про визначення поняття «збитки», а про перерахування складників цього поняття, пропонується «збитки у сфері господарювання» визначати як об'єктивне зменшення будь-яких майнових та немайнових благ суб'єкта, права або законні інтереси якого порушено внаслідок неправомірної поведінки учас-

ника господарських відносин, який порушив господарське зобов'язання або встановлені вимоги щодо здійснення господарської діяльності, що проявляється у витратах, зроблених управненою стороною, втраті, знищенні або пошкодженні її майна, а також недержаному прибутку, який управнена сторона отримала б у разі належного виконання зобов'язання або додержання правил здійснення господарської діяльності другою стороною, компенсація якого спрямована на відновлення майнових прав управненої сторони [5, с. 44].

Учасник господарських відносин, який порушив господарське зобов'язання або встановлені вимоги щодо здійснення господарської діяльності, має відшкодувати завдані цим правопорушенням збитки суб'єкту, права або законні інтереси якого порушено.

Усі збитки поділяють на дві групи. До першої групи зараховують ті збитки, які призводять до зменшення вартості майна потерпілого суб'єкта господарювання, тобто майна, яке фактично було в нього до правопорушення (втрата, знищення або пошкодження майна та додаткові витрати), ці збитки прийнято називати прямими. Другу групу становлять непрямі збитки, до яких зараховують втрачену або упущену вигоду, яка полягає в неотриманні управненою особою того майна, яке мало їй надійти у разі, коли б не відбулося правопорушення, тобто при звичайному перебігу справ. Повне відшкодування має місце при сплаті боржником прямих і непрямих збитків. За загальним правилом, правопорушник зобов'язаний повністю відшкодувати завдані ним збитки, якщо інше не передбачено законом. Як правило, збитки мають бути відшкодовані в повному обсязі, якщо договором або законом не передбачено відшкодування в меншому або більшому розмірі.

Законом щодо окремих видів господарських зобов'язань може бути встановлено обмежену відповідальність за невиконання або неналежне виконання зобов'язань. Так, обмеження принципу повного відшкодування збитків у сфері господарювання має місце у разі: а) заборони стягувати певну складову частину збитків (наприклад, за порушення умов договору на виконання науково-дослідних або дослідно-конструкторських і технологічних робіт виконавець зобов'язаний відшкодувати замовнику реальні збитки в межах ціни робіт, в яких виявлено недоліки, якщо договором встановлено, що вони підлягають відшкодуванню в межах загальної ціни робіт за договором; упущена вигода підлягає відшкодуванню у випадках, установлених законом (згідно із ч. 2 ст. 900 ЦК України); б) заборони стягувати збитки взагалі (у разі застосування виключної неустойки); в) обмеження іншим шляхом (ст. 325 Кодексу торговельного мореплавства України відповідальність судовласника за його договірними зобов'язаннями обмежує щодо будь-яких вимог, крім викликаних втратою або пошкодженням життя, встановленою цим Кодексом сумою, розмір якої залежить від місткості судна) [6, с. 330–331].

Під час визначення розміру збитків застосовуються такі правила визначення їх розміру: а) у разі задоволення боржником у добровільному порядку вимоги сторони, яка зазнала збитків, зазвичай (якщо інше не передбачено законом або договором) враховуються ціни, що існували за місцем виконання зобов'язання на день задоволення боржником у добровільному порядку вимоги сторони, яка зазнала збитків; б) якщо вимогу не задоволено в добровільному порядку, враховуються ціни, що існували на день подання до суду відповідного позову про стягнення збитків. Виходячи з конкретних обставин, суд може задовольнити вимогу про відшкодування збитків, беручи до уваги ціни на день винесення рішення суду [4, ст. 225].

Як зазначає В.С. Щербина, збитки не є майновою санкцією заздалегідь визначеного розміру. Саме в цьому полягає універсальність їх застосування. Проте труд-

нощі в обрахуванні їхнього розміру зумовлюють складність застосування зазначеної санкції. Саме тому сторони господарського зобов'язання мають право за взаємною згодою заздалегідь визначити погоджений розмір збитків, що підлягають відшкодуванню, у твердій сумі або у вигляді відсоткових ставок залежно від обсягу невиконання зобов'язання чи строків порушення зобов'язання сторонами. Водночас не допускається погодження між сторонами зобов'язання щодо обмеження їх відповідальності, якщо розмір відповідальності для певного виду зобов'язань визначений законом (ч. 5 ст. 225 ГК) [7, с. 324].

Загалом необхідно зазначити, що добровільне відшкодування збитків має низку переваг як для кредитора, так і для боржника. Для кредитора, зокрема, скорочується час отримання суми понесених ним збитків, через відсутність необхідності витратити час на підготовку документів до суду та розгляд справи, виконання відповідного судового рішення державною виконавчою службою. Серед переваг для боржника зазначено відсутність понесення таких додаткових витрат, як судові: судовий збір, витрати на проведення експертизи, оплати послуг адвоката та інші витрати, пов'язані з розглядом справи [8, с. 491]. Однак, як свідчить практика, зобов'язана сторона здебільшого не бажає добровільно відшкодувати завдані збитки, чим змушує кредитора застосовувати цю санкцію шляхом звернення до господарського суду за захистом своїх прав і законних інтересів.

У польському праві відшкодування збитків, що можуть виникнути у разі невиконання чи неналежного виконання господарських зобов'язань у сфері господарювання, регулюється Цивільним кодексом Польщі (далі – ЦКП). Згідно зі ст. 415 ЦКП, у разі заподіяння майнової шкоди іншій особі, з боку правопорушника виникає обов'язок її відшкодування [9].

Відповідно до ст. 471 ЦК Польщі, якщо боржник не виконає зобов'язання, що випливає з договору, або виконає його неналежним чином, кредитор має право вимагати відшкодування збитків. До боржника не застосовуються санкції у вигляді відшкодування збитків, якщо невиконання або неналежне виконання зобов'язання є наслідком обставин, за які боржник не несе відповідальності [9].

Передбачену в ст. 471 ЦК Польщі відповідальність у польському праві прийнято називати контрактною (договірною), хоча, як зазначається в польській науковій літературі, цей вид відповідальності не обов'язково має бути передбачений у договорі, оскільки виникає на підставі закону щоразу, коли має місце невиконання або неналежне виконання зобов'язання [10, с. 278].

Відповідно до польського законодавства боржник несе господарську відповідальність у вигляді відшкодування збитків, якщо будуть мати місце такі умови: 1) невиконання або неналежне виконання договірних зобов'язань; 2) майну кредитора завдана шкода, що включає в себе фактично понесену шкоду (*damnum emergens*) і упущену вигоду (*lucrum cessans*) (ст. 361 § 2 ЦКП). На практиці неналежне виконання договору нерідко призводить до виникнення обох цих збитків одночасно, причому кредитор може зажадати їхнього відшкодування разом або кожного окремо; 3) причинно-наслідковий зв'язок між невиконанням або неналежним виконанням договірних зобов'язань і збитками кредитора. Збитки, завдані кредитору, мають залишатись в адекватному причинному зв'язку з фактом невиконання чи неналежного виконання зобов'язання, а це означає, що вони мають бути звичайними (типовими) (ст. 361 § 1 ЦКП); 4) істотною обставиною, за якою боржник несе відповідальність, є його вина, яка може бути умисною і мати вигляд недбалості (непрямий умисел), яка полягає в тому, що боржник не має наміру завдати шкоди кредиторіві, але припускається цього в зв'язку з недотриманням належної старанності під час виконання договору [10, с. 278–279].

Однак необхідно підкреслити, що навіть якщо кредитор зможе довести одночасне настання всіх розглянутих вище передумов виникнення відповідальності щодо відшкодування збитків, це не гарантує йому, що справа буде виграна, оскільки боржник може уникнути відповідальності, якщо доведе, що договір виконав неналежним чином, але це сталося внаслідок обставин, за які він не несе відповідальності [9, ст. 475, § 1].

Незважаючи на те, що боржник зобов'язаний відшкодувати збитки щоразу у разі пошкодження, знищення або втрати майна, сторонам під час укладення договору варто передбачити таку санкцію, тому що, відповідно до ст. 472 ЦКП, сторони можуть у договорі пом'якшити або посилити відповідальність за невиконання або неналежне виконання зобов'язань, оскільки тільки за відсутності положень закону або умов договору боржник несе відповідальність за недотримання належної старанності, що означає відповідальність за кожну форму і ступінь вини – як умисну, так і неумисну (ст. 355 ЦКП). Таким чином, ст. 472 ЦКП допускає договірну модифікацію відповідальності, на підставі якої сторони можуть передбачити в договорі відповідальність, засновану на принципі умисної вини або тільки за грубу необережність.

Однак, коли йдеться про договірні пом'якшення відповідальності, законодавець передбачив певну межу: боржник завжди буде відповідати (незалежно від того, чи було таке застереження в договорі), якщо невиконання договору відбулося з його умисної вини (ст. 473 § 2 ЦКП).

Своєю чергою, ст. 473 § 1 ЦКП дозволяє посилення відповідальності у формі відшкодування збитків, оскільки на підставі договору боржник може взяти на себе відповідальність за невиконання або неналежне виконання зобов'язання за обставини, за які за законом відповідальності не несе. Відповідальність боржника у цьому разі може мати характер відповідальності на підставі принципу ризику. Більш суворо відповідальність для деяких видів договорів може виникати на підставі Закону, наприклад, за втрату або пошкодження особистих речей особи, що користується послугами готелю або подібного закладу, відповідальність несе готель, за винятком дії обставин непереборної сили, або якщо шкода виникла внаслідок особливих властивостей цих речей чи з вини потерпілого [9, ст. 846. § 1].

Для ефективного застосування положення щодо встановлення більш суворої відповідальності основоположним є зазначення в договорі переліку обставин, за яких така відповідальність може бути застосована. Як зазначено в рішенні Цивільної палати Верховного Суду Польщі від 29 листопада 2002 р. № IV SKN 1553/00, в договорі можна передбачити відповідальність боржника за невиконання або неналежне виконання зобов'язання за певні випадкові обставини, навіть обставини непереборної сили, однак для притягнення до повної відповідальності вони мають чітко прописані в договорі [11].

У польській науковій літературі з огляду на вищезазначені положення ведеться дискусія, що незважаючи на те, що сторони договору володіють значним діапазоном свободи у визначенні кола обставин, за які боржник відповідає (боржник може прийняти на себе в укладеному з кредитором договорі відповідальність також за такі обставини неналежного виконання зобов'язань, за які чинним законодавством не передбачена відповідальність), є спірним, чи таким чином можна поширювати контрактну відповідальність також на випадки, коли неналежне виконання договору сталося внаслідок непереборної сили (наприклад, повені, урагану, снігу) [12, с. 621–622].

Також відповідно до ст. 474 ЦКП боржник несе відповідальність за дії або бездіяльність осіб, яким доручив виконання договору, як за свої власні дії [9], і це навіть тоді, коли йому самому ніяких заперечень не можна поставити. Іншими словами, якщо неналежне виконання

договору (і, як наслідок, виникнення шкоди) відбулося в результаті недбалості, наприклад, субпідрядника, боржник не зможе посилається на ту обставину, що цього субпідрядника вибирав дуже ретельно.

Проведений аналіз законодавчих актів і наукової літератури з питань відшкодування збитків у сфері господарювання за українським та польським законодавством дає підстави говорити про їх цивільно-правовий характер, на що безпосередньо вказує ГКУ, натомість у польському праві через відсутність Господарського кодексу Польщі основні положення щодо відшкодування збитків, у т.ч. у сфері господарювання, безпосередньо закріплені в ЦК

Польщі. Загалом під час укладення зовнішньоекономічних договорів необхідно звернути увагу, що і українські, і польські суб'єкти господарювання можуть передбачити таку санкцію, як відшкодування збитків у разі невиконання чи неналежного виконання договору. Хоча, за законодавством двох держав, суб'єкти господарювання можуть доходити відшкодування збитків, навіть за відсутності такої умови в договорі. Також, як доводить практика двох держав, договірні сторони небажано відшкодовують збитки в добровільному порядку, що, своєю чергою, змушує потерпілу сторону захищати свої права в судовому порядку.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Про затвердження Положення про форму зовнішньоекономічних договорів (контрактів) : Наказ Міністерства економіки та з питань європейської інтеграції України від 06.09.2001 р. № 201. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0833-01>
2. Господарське право України. Загальна частина : підручник / за заг. ред. Г.В. Смолина. Львів : ЛьвДУВС, 2017. 484 с.
3. Цивільний кодекс України : Закон України від 16 січня 2003 р. № 435-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. №№ 40-44. Ст. 356.
4. Господарський кодекс України : Закон України від 16 січня 2003 р. № 436-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 18, № 19-20, № 21-22. Ст. 144.
5. Новошицька В.І. Відшкодування збитків у сфері господарювання : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.04 «Господарське право; господарсько-процесуальне право». Вінниця, 2016. 288 с.
6. Господарське право України : підручник : у 2 ч. Ч. 2 / [Андрєєва О.Б., Гетманець О.П., Гришина І.І. та ін.]. 2-ге вид., зі змін. та випр. Харків : Харків. нац. ун-т внутр. справ, 2016. 368 с.
7. Господарське право : підручник / В.С. Щербина. 6-те вид., перероб. і допов. Київ : Юрінком Інтер, 2013. 640 с.
8. Новошицька В.І. Щодо порядку добровільного відшкодування збитків у сфері господарювання. *Форум права*. 2012. № 2. С. 491–495. URL: <http://www.nbu.gov.ua/e-journals/FP/20122/12nviucg.pdf>.
9. Kodeks cywilny : ustawa z dnia 23 kwietnia 1964 r. *Dziennik Ustaw*. 1964. Nr 16. Poz. 93.
10. Śmieja A. Odpowiedzialność z art. 471 k.c. a kara umowna. wady i zalety z punktu widzenia przedsiębiorcy. *Przegląd prawa i administracji CII*. 2015. No 3695. S. 277–288.
11. Klauzula o odpowiedzialności odszkodowawczej w umowie. URL: <https://mojafirma.infor.pl/umowy-w-firmie/abc-umow/702811,2,Klauzula-o-odpowiedzialnosci-odszkodowawczej-w-umowie.html>.
12. Kodeks cywilny Komentarz. Tom 3 Zobowiązania Część ogólna Gawlik Zdzisław, Janiak Andrzej, Kozieł Grzegorz / red: Kidyba Andrzej. Warszawa : Wolters Kluwer, 2010. 870 s.